

Абдульманов Алтынбек Абуталиевич*¹

Филология ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Қазақстан Республикасы, 090000, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 194, Altynbek10@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3448-7251

ӘБДУӘЛИ ҚАЙДАРОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада филология ғылымдарының докторы, академик Әбдуәли Қайдаровтың 1993 жылы жарық көрген «Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас» атты еңбегінде баяндалған ғылыми принциптерге терең талдау жасалады. Тәуелсіздік алған тұста ұлттық тіл саясаты жаңа бағыт алып, қазақ терминологиясын жүйелеу, бірізділендіру, ғылыми негіздеу мәселесі күн тәртібіне шықты. Осы кезеңде Ә.Қайдаров ұсынған он бір қағидат – терминологиялық саланы реформалауға бағытталған ғылыми тұжырымдар жүйесі ретінде танылды. Мақалада аталған еңбектің теориялық негіздерін зерделеу арқылы автор алдына оның ғылыми-методологиялық мәнін ашу, ұлттық терминжасамдағы орнын көрсету және қазіргі мемлекеттік терминология саясатына ықпалын анықтау мақсатын қояды.

Осы мақсатты жүзеге асыру барысында зерттеудің бірнеше міндеттері айқындалады: біріншіден, Ә.Қайдаров тұжырымдаған он бір қағидаттың мазмұнын саралап сипаттау; екіншіден, бұл принциптердің бұған дейінгі ғылыми ұстанымдармен сабақтастығын анықтау; үшіншіден, аталмыш қағидаттардың терминологиялық жұмыстарды жүйелеудегі рөлін көрсету; сондай-ақ, осы тұжырымдарға қатысты ғылыми қауымдастықтағы пікірлер мен ұстанымдарды жинақтап, мысалдармен негіздеу.

Мақалада осы міндеттерді шешу үшін бірнеше ғылыми әдіс қолданылады. Ең алдымен, салыстырмалы талдау әдісі арқылы Ә.Қайдаров ұсынған қағидаттар мен кеңестік кезеңдегі терминологияға негіз болған ережелер арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар сараланады. Сонымен қатар, контенттік талдау әдісі арқылы ғалымның еңбегіндегі тұжырымдарға жан-жақты талдау жасалып, негізгі идеялары жүйеленеді. Қағидаттарды реттеу мен мазмұндық құрылымын айқындауда жинақтау мен жүйелеу, ал олардың тарихи және әлеуметтік-мәдени маңызын ашуда тарихи-ғылыми әдіс қолданылады. Бұл әдістердің үйлесімді пайдаланылуы зерттеудің ғылыми негізділігін қамтамасыз етеді.

Мақалада ғалымның ұсынған қағидаттарының әрқайсысына жеке тоқтала отырып, олардың практикалық маңыздылығы мен терминологиялық жұмыстарды үйлестірудегі қызметі талданады. Осы тұжырымдардың бірқатары ұлттық тілді дамыту, мемлекеттік тіл саясатын жүзеге асыру сияқты кең ауқымды мәселелермен де сабақтасып жатқандығы көрсетіледі. Әсіресе, Ә.Қайдаровтың терминология мәселесін дер кезінде көтеріп, ұлттық терминжасамға бағыт берген ғылыми ізденістері, кейінгі зерттеулер мен Мемлекеттік терминологиялық комиссияның қызметіне ықпал еткені нақты дәйектермен дәлелденеді.

Сонымен қатар, мақалада бұл қағидаттардың ғылыми қауымдастық тарапынан әркелкі қабылданғаны да көрсетіледі. Мәселен, Өмірзақ Айтбаев, Шерубай Құрманбайұлы сынды танымал ғалымдар олардың ғылыми негізділігін мойындай отырып, кейбір тұстарға қатысты сын-пікірлер білдірген. Бұл пікірлер мақаланың ғылыми объективтілігін арттырып, ұсынылған принциптердің жан-жақты қарастырылуына мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижесінде, Ә.Қайдаров еңбегінің ұлттық

терминологияны жүйелеудегі векторлық бағыты, методологиялық мәні және қазіргі кезең үшін де өзектілігі ғылыми негізде тұжырымдалады.

Кілт сөздер. Қағидат, терминология, қазақ тілі, халықаралық терминдер, балама, терминжасам, тілге тірек

Кіріспе. Кеңес дәуірі тұсында қазақ терминологиясының ұлттық сипатта дамуына түрлі саяси-идеологиялық шектеулер мен тегеурінді қысымдар әсер етіп, бұл салада табиғи, ішкі ұлттық заңдылықтарға сүйенген дамуға жол берілмегені бүгінде баршаға аян. Сол кезеңде ұлттық тіл саясаты екінші орында қалып, интернационализм ұранының көлеңкесінде қазақ тілі, оның ішінде терминология саласы елеусіз күйде дамыды. Термин жасау үдерісінде қазақ тілінің ішкі мүмкіндіктерінен гөрі орыс тілі мен басқа еуропа тілдерінің құрылымдарына жүгіну басым болды. Нәтижесінде қазақ терминологиясы өз табиғи арнасынан алшақтап, шет тілдік үлгілерге тәуелді күй кешті.

1991 жылы Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасуы тіл саясатының жаңа кезеңін бастап берді. Егемендік алған алғашқы жылдары-ақ тіл мәселесі, оның ішінде терминология саласы мемлекеттік маңызға ие бола бастады. Осы тарихи кезеңде қазақ тілінің ғылыми, ресми және қоғамдық қызметін арттыру мақсатында ұлттық терминологияны жаңғырту, жүйелеу, дамыту қажеттілігі күн тәртібіне шықты.

Осындай маңызды кезеңде қазақ терминологиясының даму бағытына жаңаша көзқарас ұсынған, батыл пікір айтып, ұлттық терминжасам мәселесін алғашқылардың бірі болып ғылыми тұрғыдан көтерген көрнекті ғалым – академик Әбдуәли Туғанбайұлы Қайдаров болды. Ол Ахмет Байтұрсынұлы бастаған ұлттық терминология мектебінің тарихи тәжірибесіне сүйене отырып, оның ғылыми мұраларының жалғасуы қажет екенін ерекше атап өтті. Ғалым өз еңбектерінде қазақ тілінің ішкі заңдылықтарын негізге ала отырып, термин жасаудың ғылыми-теориялық және әдіснамалық ұстанымдарын тұжырымдады. Бұл – қазақ терминологиясы дамуының жаңа кезеңіне жол ашқан маңызды ғылыми бетбұрыс болды.

Академик Ә.Қайдаровтың «Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас» атты 1993 жылы жарық көрген еңбегі – тәуелсіздік жағдайындағы қазақ терминологиясын ұлттық негізде қалыптастыру жолындағы алғашқы және маңызды ғылыми қадамдардың бірі болып табылады. Бұл еңбекте ұсынылған терминологиялық принциптер мен тұжырымдар бүгінгі күні де өзектілігін жоғалтқан жоқ, керісінше, ұлттық тілдік саясатты жүзеге асыруда бағыт-бағдар бола алады.

Зерттеу жұмысының өзектілігі – қазақ терминологиясын ұлттық негізде қайта жаңғырту мен дамытудың ғылыми-теориялық негіздерін саралау, Ә.Қайдаровтың терминологиялық мұрасын зерделей отырып, оның қазіргі терминология ғылымындағы орнын айқындауға ұмтылу болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Бұл зерттеу жұмысының негізгі материалдық негізін ҚР ҰҒА академигі, көрнекті тілші-ғалым Әбдуәли Қайдаровтың 1993 жылы жарық көрген «Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас» атты еңбегі құрайды. Аталған еңбекте қазақ тіл біліміндегі терминжасам мәселелеріне жаңаша тұрғыдан қарау қажеттілігі көтеріледі және автор тарапынан бірқатар терминологиялық принциптер ұсынылады. Осы ғылыми тұжырымдар зерттеу жұмысының негізгі сипаттау және талдау объектісі ретінде алынды.

Сонымен қатар, Ә.Қайдаровтың көзқарастары мен ұсыныстарына қатысты пікір білдірген, қазақ терминологиясы мәселелерімен айналысқан белгілі ғалымдар Ө.Айтбайұлы, Ш.Құрманбайұлы, Р.Шойбеков, Н.Уәли, Е.Жанпейісов, Б.Момынова сынды зерттеушілердің ғылыми еңбектері де кешенді түрде қарастырылды. Бұл

еңбектерде қазақ терминологиясының даму тарихы, қазіргі жағдайы мен болашағы, термин жасаудағы принциптер мен әдіснамалық ұстанымдар жан-жақты талданады. Осы еңбектердегі ғылыми пайымдар мен тұжырымдар зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізі ретінде пайдаланылды.

Зерттеу жұмысы барысында төмендегідей әдістер қолданылды:

- Сипаттау әдісі – зерттеу нысаны болып табылатын терминологиялық принциптер мен ұстанымдарды нақты сипаттап, олардың мазмұнын ашу мақсатында қолданылды;
- Талдау әдісі – терминжасамға қатысты ғылыми еңбектердегі ой-пікірлерді жүйелеу, олардың өзара айырмашылығы мен ұқсастықтарын анықтау үшін пайдаланылды;
- Салыстыру әдісі – әртүрлі авторлардың пікірлерін салыстыра отырып, ұқсас және қарама-қайшы тұстарын саралау үшін қолданылды;
- Баяндау әдісі – зерттеу барысында жинақталған теориялық материалдарды логикалық жүйеде жеткізу мақсатында қолданылды;
- Жүйелеу әдісі – терминологиялық принциптерді біріздендіріп, ғылыми жүйе тұрғысынан қарастыру үшін пайдаланылды.

Жалпы алғанда, зерттеу жұмысы қазақ терминологиясының теориялық негіздерін терең түсінуге, терминжасам үдерісін ғылыми тұрғыдан талдауға және қазіргі терминологиялық тәжірибені саралауға бағытталды.

Нәтижелер және оларды талқылау. 1993 жылы Алматы қаласы, Рауан баспасынан «Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас» деген шағын кітапша жарық көрді. Шағын болса да келешектегі қазақтың ұлттық терминологиясының солақай саясат салдарынан ауытқып кеткен арнасын түзеуіне зор үлес қосты деп бүгінгі күні батыл айта аламыз. Кітаптың алғы сөзі кіріспесінде-ақ елдің егемендігі мен тәуелсіздігі айтылған сәтте тілдің тағдыры әр қашан талқыланып отыратындығы көрсетілген. Мемлекеттік мәртебеге ие болсақ та, тіліміздің әлі де толық қанды азат емес екендігін ескертіледі. Тілге тірек болар үш тағанды атап көрсетеді. Оның біріншісі – жазу-сызуы (Ұрпақ арасын жалғастырар алтын көпірі); Екіншісі – ономастикасы (жер бетіндегі ескерткіші); ал үшіншісі – терминологиясы (оның баю, жаңару көзі). Ғалым осы төрт таған мықты болмай тілдің дамуы осал екендігін, тілдің жағдайы бүгінгі күні де берік еместігіне назар аударады. Қоғамның түрлі саласына еніп, қоғам тілінің жан-жақты жетілуіне сеп болып жүретін, тілді арнаулы сипатта қолдануға икемдейтін, қала берді ұлттық тілді әлемдік өркениетпен ұштастырып мақсатты түрде қолдануға жұмсайтын терминология мәселесі аса өзекті екендігін алға тартады. Сондықтан дәл тәуелсіздік алған таңда бұл мәселеге қайта оралуға үш түрлі себеп бар деп тізбектейді.

Әбдуали Туғанбайұлының айтуынша, бірінші себеп – әрбір өркениетті ел ғылыми-техникалық прогрестің айнасы іспетті терминологияның тап-тұйнақтай сындарлы болуына ерекше мән беріп, заман талабына сәйкес оқтын-оқтын оның бағыт-бағдарларын анықтап, үрдісін байқап, ширатып-шынықтырып отыруға тиіспіз екен.

Ғалымның белгілеген екінші себебі – қазақ әдеби жазба тілі – мемлекеттік тілдің негізі болса, терминология мен ғылым тілі – оның жон арқасы, бүкіл рухани-мәдени өміріміздегі жаналықтардың бәрін сергек сезініп, сол ыңғайда өзгеріп отыруға бейімді құбылыс; сондықтан да мемлекеттік әдеби тіліміздің бүгінгі күйі мен ертеңгі жағдайы терминологияның реттілігімен, жүйелілігімен, тұрақтылығымен және қолданыс аясының кеңдігімен өлшенеді [1, 2] Ал үшінші себеп – қазақ тілі терминологиясы әр түрлі жағдайларға байланысты бүгін де дағдарысқа ұшырап отыр: оның ғылыми принциптері жаңа үрдіске бағыт-бағдар беріп, алда жүріп отырудың орнына артта қалып, термин практикасы аяқ асты болып бара жатыр. Осының нәтижесінде әркімнің өз білгенінше термин жасауы немесе оны ауыстыру, алмастыруы тәрізді бейберекет

«бұқаралық» әрекетке (анархияға) жол беріле бастады, оны ең алдымен, Мемлекеттік терминологиялық комиссиясының өз міндетін жөнді атқара алмай отырғанынан деп көрсеткен [1, 4].

Әбдуәли Қайдаровтың бұл ғылыми еңбегінде айрықша орын алған негізгі дүниесі – қазақ терминологиясының принциптері жайында айтылған ғылыми тұжырымы болды. Академик өз сөзінде: «Біз, терминология саласында қолданылып жүрген принциптер бола тұрса да, өз тарапымыздан оларға балама ретінде он бір принциптің жобасын ұсынып отырмыз және олар бұрынғы қалыптасқан дәстүрдің де, жүз беріп отырған жана үрдістің де тиімді жақтарын қамтиды ғой деп ойлаймыз», - деген [1, 5].

Ә.Қайдаровтың **бірінші көрсеткен қағидаты** (принципі) бұрын-соңды терминтануда болмаған дүние. Бұл – егемен ел, тәуелсіз мемлекеттің басты белгілерінің (атрибууттарының) бірі – мемлекеттік тілі десек, оның негізгі тіректерінің бірі – терминологияны жан-жақты дамытуға, реттеуге, қалыптастыруға, кеңінен қолдануға сол мемлекеттің өзі қамқорлық жасауы керек. Бұл арада ғалымның айтпағы – мемлекет тарапынан нақты да тиімді көмек беруі, үкімет басшылығының идеологиялық насихаттауы, қаражат бөлу қажеттілігі. Ә.Қайдаров Мемтерминкомның ресми түрде жалпы термин «шаруашылығына» толық жауап беретін, термин жасау, терминдерді ауыстыру, реттеу, қалыптастыру, жариялау, қолдану сияқты түрлі ұшы-қиырсыз жұмыстардың ұйымдастырушысы, үйлестірушісі, бағдарлаушысы, бақылаушысы ретінде үлкен мәртебеге, құзіретке ие болуы керек екендігін шегелеп тұрып айтып отыр. Бұған дейінгі уақытта аталмыш комиссияның терминология мәселесіндегі түйткілді мәселелерді шешуге дәрменсіз күйде болғандығын жыл-жылға шағып нақты мысалдармен атап көрсетеді. Одан әрі терминологиялық комиссияның басты міндеті негізінен, үш топқа бөлініп жүргізілсе деген өз топшылауын келтіреді: а) термин саласындағы шығармашылық; ә) терминдерді електен өткізіп, ресми бекіту; б) терминдерді қалыптастырып, тәжірибеде қолданысын реттеу.

Екінші қағидат – қазақ тілі терминологиясының жақсы дәстүрін жалғастыра, өскелең өмірдің биік талап-талғамына сай жүз беріп отырған бұқаралық үрдістің тіл үшін тиімді де қажетті жақтарын саналы түрде пайдалану. Яғни арнаулы сипаттағы сөздердің узуалдануындағы, терминденуіндегі бұқаралық сипаттың мәнін дұрыс түсіну, сөздердің жарыспалығын зерделеп, елеп-екшеп оңтайлы қолданысты табу деген сөз. Бұл қағидатның дені сөздің ең асылын шығармашылықпен аршып алып терминдік қатарға қосу қажеттілігінен шықса керек. Ғалымның келтірген екінші қағидаты өз кезінде Ақмет Байтұрсынұлы көрсеткен «термин жасауда ана тіліміздің барша байлығын сарқа пайдалану керек» деген қағидатынан өсіп шыққан көпшіліктің қолданысында болып қатысымдық сүзгіден өткізетін жаңа бағыт-бағдар десе де болады.

Үшінші қағидат – Салалық терминдер мен атауларды жаңадан жасауда, өзгертуде, ауыстыруда ең алдымен қазақ тілінің төл және бұрыннан қалыптасқан байырғы лексикалық байлығын сарқа пайдалану. Әрине бұл термин саласында бұрыннан келе жатқан негізгі дәстүрлі қағидат екендігі белгілі. Десекте Ә.Қайдаровтың бұл қағидатты қайта күн тәртібіне шығаруының себебі – осы негізгі қағидатның іс жүзінде орындалмай, бұрмаланып келгендігінде болды. Тілдің мүмкіндігін сарқа пайдалану түгелі оның беткі қабатындағы оңды, әбден жарамды терминтәрізді, терминүміткер сөздер саясаттың салдарынан шеткері қалдырылды. Себептерін де ғалым тізбектеп көрсете алған. Бұлар – сол заманның үрдісі, тіл саясаты мен идеология ықпалы, орыс тілінің аз ұлттар тіліне жасаған үстемдігі мен өктемдігі және «еліміздегі ұлт, ұлыс тілдері өздерінің дамудан кенжелеп қалуына байланысты ғылым тілі болып орыс тілімен терезесі тең тұра алмайды» деген пікірдің орталықта да, жергілікті мамандар арасында да қалыптасуы, терминологиялық процестің тек бір жақты, бір бағытта ғана дамуы: терминдік

ұғымдардың қайнар көзі орыс тілі болып саналады да, қалған жүздеген (оның ішінде қазақ тіл де бар) ұлт пен ұлыс тілдерінің бәрі тек «қабылдаушы» пассив тілдер болып келуінде, одан өзге ғасырлар бойы өз дәстүрімен еркін дамып келген ұлттар мен ұлыстар тілдерін ғылыми-техникалық прогреске икемдеу, үйлестіру, баулу мәселесімен ешкім шұғылданған жоқ, сондықтан да бірден тілге енген терминдер қатарына балама табу мүмкін болмады және ана тілінің мүмкіншілігін толық ашып, терминология тасқынына қарсы қоярлықтай ұлт кадрлары тоталитарлық үкімет тарапынан кезінде жойылған деген бес түрлі себепті тізбектеп тұрып көрсетеді [1, 10]. Ғалым еңбегінде арнаулы сипаттағы сөздердің ұлттың өз тілінің мөлшерінде жасала алатындығын Қытай, Жапон, Түркия сияқты елдердің мысалында көрсете алған. Терминнің табиғатын аша отырып оның ұлт тілінен бөлек жеке-дара элемент емес, керсінше сол тілдің құрсағында жаратылып арнайы сипатқа еніп барып дараланған сөз екендігін де жеткізеді. Осы қағидатты жүзеге асырудың жолы тіл байлығымыздың қайнар көзін, бастау-бұлақтарын толықтай аша білуімізде екендігін де аша айтқан. Тіл байлығы деген ұғымға тоқталып оның тек сөздердің санымен шешілмейтіндігін, сөздің мағына бере алу әлеуетінде екендігін айрықша атап көрсетеді. Жеке сөздердің, сөз тіркестерінің мағыналық ауқымы олардың өздерінен шамамен он есе артық дей келіп, қазақ тілінде бір миллиондай мағыналық бірлік болуы керек деген статистикалық болжам айтады. Дәл осындай сандық көрсеткішті тіл байлығы десек болады дейді академик Ә.Қайдаров. Жалпыхалықтық тілдің қайнар бастауларына тоқтала келіп терминденуге жарар бірқатар тілдік қабаттарды да атаған. Олардың қатарында кәсіби орта сөздері мен жергілікті қолданыстағы аймақтық сөздерді, көнерген сөздерді сарапқа сала отырып, саналы түрде пайдалануды ұсынады. Сөз мағынасы туралы тұшымды ойларын айта отырып сөздік қорымызға ілтипатпен қарап, сөз бірлігіне ерекше мән-мағына беруді құптайды. Терминші мамандардың бойында болуы керек басты қасиет – қазақ тіліне деген азаматтық көзқарасының түзу, оң болуы керектігін де ғалым анық атап көрсеткен. Терминжасамда шығармашылықтың ерекші орны бар екенін Ісләм Жарылғапов, Мұзафар Әлімбаев, Әбдуәли Қарақұлов, Нұртас Оңдасынов секілді авторлардың тілімізге енгізген сөз қолданыстарын мысалға ала отырып ғалым өз еңбегінде қолдайды. Алайда жасалып жатқан баламалардың бәрі асыл емес дей келе Ә.Қайдар: «олардың беталбаты қаптата бермей, ұдайы бақылап, електен өткізіп, қолдануға ресми рұқсат беріп отыратын Мемтерминком жанында арнайы топ болуы тиіс», - деген ой түйеді [1, 10].

Әрмен қарай Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас» деген еңбекте терминжасамның лексика-семантикалық, аналитикалық, семантикалық және морфологиялық тәсілдері бойынша қысқаша шолу жасап мысалдар береді. Сол арқылы тіліміздің зор мүмкіншілігін атап көрсетеді.

Төртінші қағидатында қазақ терминологиясы үшін жаңа бағыт болып есептеледі, бұл – термин шығармашылығында бұдан кейін туыстқан түркі тілдерінің (әсіресе терминология дәстүріне бай жазба тілдердің) озық тәжірибелерінен, терминдік өрнек-үлгілерінен, оңтайлы да үйлесімді сөз жасау модельдерінен мүмкіндігіне қарай пайдалану қажеттігі туралы сөз болған. Ғалым кеңес заманында үлкенді-кішілі (30 шақты) түркі тілдеріндегі тілдік ұқсастықты, әсіресе терминтәріздес лексикасының бірлігін жоюға, байланысын үзуге талпынғанын мысалдар арқылы анық көрсетеді. «Өркім өз қазанында өзі қайнады» деп түйеді. Ендігі жерде туыстас түркі халықтарымен ғылыми-шығармашылық байланыстың қажеттігі, сөз жасау үлгілерін салыстыра қарау, үлгі алу, үйлестіру, оңтайландыру мәселесі жайында көкейге қонар ойларын жеткізген. Соңында: «туыстас тілдер тәжірибесін үйрену, одан саналы түрде пайдалану принципі – жалпы түркі дүниесіне ортақ ғылыми-техникалық прогрестің, мәдениеттің үйлесе дамуына кепілдік беретін фактор», - деп қорытынды ой түйген [1, 21].

Бесінші қағидаты бұрыннан бар қағидатның жаңаша баяндалуы деп келтірілген. Бұл – тіліміз үшін қажет, бірақ дәл баламасы жоқ, аударуға келе бермейтін интернационалдық терминдер мен атауларды қазақ тілінің өз ерекшеліктеріне икемдеп қабылдау. Ғалым арнайы зерттеулерге сүйеніп: «жер жүзіндегі ірі-ірі бірнеше тілдерде қолданылып, халықаралық деңгейде танымал болған терминдер мен атаулар ғана «интернационалдық» мәртебеге ие бола алады» деген тұжырымды жазады. Бұндай терминдердің табиғаты жайында көп дерек айтып олардың да тіліміздегі қарапайым сөздер секілді қасиеттерге ие екендігін, шығу төркіні, отаны бар екендігін дәйектеп, қажетінше аударуға, балама табуға әбден болатындығын сан-түрлі салалық терминдердің мысалымен дәлелді көрсеткен. Мәселен, ангина – баспа, мендалина – бадамша безі, капилляр – қыл тамыр т.б.

Академик бесінші қағидатқа қатысты «халықаралық деңгейде қолданылып, танымал болған, қазақша аударуға келмейтін, келсе де терминдік мағынасы дәл берілмейтін интернационалдық термин-атауларды қазақ тілінде де қалыптастыру, тұрақтандыру қажет. Шет тіл элементін қабылдай беруге, қаптата беруге шек қойылуы керек. Халықаралық терминдерді аудару не балама іздеу ісі ғылыми негізде, саналы түрде, кәсіби шеберлікпен жүзеге асырылуы қажет деген қорытынды береді.

Алтыншы қағидат – орыс тілінен (жалпы славян тілдерінен) енген термин-атауларды мүмкін болғанша қазақша аударып қолдану: аударуға келмейтіндерін бұрынғыдай сол қалпында емес, қазақ тілінің фоно-морфологиялық ерекшеліктеріне үйлестіре қабылдау. Бұл бағытта ғалым кірме сөздердің легін бүгінгі күнге дейін «орыстық», «советтік» және «интернационалдық» деп үш топқа бөліп қарап келгенімізді сөз ете келе таза орыс тіліндегі терминдердің үлесі тілімізде сөздік қордың 30 проценті деп көрсетеді. Оның ішінде 20 пайызы советтік болмысқа байланысты дүниеге келген советизмдер деп атайды (большевик, пулемет, станок, пошта, завод, сот, паром т.б.) Қайдаровтың көрсетуінше, орыс тілінің терминологиялық қоры еуропа мен шығыс елдері тілдерінің элементтерінен тұрады екен және ғылым саласында дамыған тіл, шет тілдер элементін қанша болса да көтереді. Бұл арада қазақ тілінің тағдырын олайша қарау өте қауіпті дейді ғалым [1, 26]. Ғалымның тағы бір қауіпі – орыс тілінің өктемдік әсері, Тілдегі игілікті әсер, әдетте, терезесі тең тұрған халықтардың арасында ғана болуы мүмкін. Қазақ тілі толыққанды тілге тән 50-дей қоғамдық қызметінің тек оншақтысын ғана атқарып келді деп баяндаған [1, 26]. Қағидаттың түйіні – таза орыс (славян) тілінің терминдік лексикасын қазақ тіліне толығымен аударып қолдануымыз керек.

Ғалым атап көрсеткен **жетіші қағидат** қысқартылған терминдер мен атаулар жайында болды. Бұндағы басты мәселе – салалық күрделі терминдер мен атауларды қазақ тілінің өз негізінде алғашқы әріптері мен буындары бойынша (кейде сөз араластырып та) кеңестік-халықаралық термин-атаулардың үлгісімен қысқартып қолдануды заңдастыру. Ғалым қысқартып сөз қолдану дәстүрі қазақ тілінде кеңестік дәуірде артқанын сөз ете келе, қысқарта сөз қолдану мәселесі әлі күнге өзекті екендігін, қиындықтар бар екендігін көрсетеді. Басты кемшілік – олардың әлі күнге түгел жиналып, зерттелмей келуі, бір жүйеге түсе алмай отыруы. Әрмен қарай автор қысқартудың басты түрлеріне тоқталып олардың түрлерінің өте көп екендігін айтады. Қорыта келе, мәселені түбегейлі шешудің бірден-бір жолы дейді Әбдуали Қайдаров: «3 мыңнан астам қысқарған термин-атаулардың бәрін жинап алып, арнайы ереже негізінде жүйеге салып, талқылып «Қазақ тіліндегі қысқарған терминдер мен атаулардың сөздігін дайындап шығару керек» [1, 32].

Ғалымның белгілеген **сегізінші қағидаты** тілдегі дәстүрлілік пен шарттылыққа қатысты. Тума термин болмайды, тілдегі терминнің бәрі де – тіліміздегі қарапайым сөздер дейді. Шарттылық негізінде термин әлеуетіне көтеріліп жаңаша қолданысқа,

өріске ауысуы жиі ұшырасады дей келе, «қандауыр», «ардагер», «ішімдік», «компьютер» секілді сөздердің терминдену жайын талдауға алады.

Әбдуали Қайдаровтың ұсынған **тоғызыншы қағидаты** терминологияда бұрын қағидат ретінде қаралмаған бағыт. Бұл – тіліміздегі терминдер мен атаулардың мағыналық, тұлғалық жағынан жақындарын өзара топтастырып, салыстыра отырып, лексикалық қорда салалық жүйе бойынша жіктеп, саралап пайдалану. Яғни терминді жеке-дара емес тұтас терминологиялық ұясы (сема) бойынша қарастыру мәселесі. Әрмен қарай автор орыс тіліндегі бір үйір терминдерді келтіліп оларға үйірлі балама іздестіру, телу, сәйкестіру жұмысын жүргізуге тырысады. Ең бастысы – сол табылған баламаларды үйлестіру жұмысы екендігін ғалым қатаң ескертеді.

Оныншы қағидат тіліміздегі ұлттық және халықаралық термин-атаулардың сандық-сапалық ара салмағын, тепетендігін табиғи қалыпта сақтау мәселесіне арналған. Бұл қағидатның «стратегиялық» мәнін ашып айтады. «Тілімізде қанша термин бар, олардың қаншасы біркұрамды (бір компонентті) жай терминдер, қаншасы көпқұрамды (көп компонентті) күрделі терминдер, қаншасы шетелдік, қаншасы аралас, қаншасы ана тіліміз негізінде пайда болған таза терминдер деген сауалға жауап беруге талпыну қажеттігінен туындаған қағидат. Терминдер мен ұлттық терминдердің табиғи ара салмағының (30 да 70 пайыз) сақталуына мән беру аса маңызды екендігін ғалым алға тартады.

Он бірінші қағидаты - терминдер мен атаулардың емлесін тіл заңына, жазу дәстүріне сәйкес реттеу. Бұл әліпби мен емле қағидаларын өзгертуге байланысты қаралатын мәселе екендігін айта отырып Әбдуәли Қайдаров бұны қоғам санасын ертеден дайындап алу қажеттігін ескеру керек деген. Мәселені түбегейлі шешуде жалпы тіл емлесінің ережелерін қайта қарау аса өзекті екендігін көрсетеді. Жалпы тіл мен терминдерге бөлек ереже болмасы түсінікті, алайда ғалым сол тоқсаныншы жылдарда-ақ бұл мәселенің дайындығын, алғышартын осы терминжасауда екендігін ұғындыруға тырысқан.

Ә.Қайдаров ұсынған қағидаттар жобасы біраз пікірталасқа түсіп көптеген ғалымдарға ойтүрткі болғанын да айта кеткіміз келеді. Қағидаттардың маңыздылығы жайында пікір айтып, оларды негізінен қуаттағандардың қатарында Өмірзақ Айтбайұлы еді. Ғалым принциптердің өзара қайталануын аңғартып: «әңгіме принциптердің санында емес, мәнінде» екендігін атап көресткен [2, 278]. Ә.Айтбайұлының бұл пікірі қазақ терминологиясын дамыту барысында формализмге ұрынбай, нақты ұстанымдардың тіл табиғатына сәйкестігіне баса назар аудару қажеттігін көрсетеді. Бұл көзқарас терминжасам саласындағы ғылыми-практикалық жұмыстарда қағидаларды механикалық түрде емес, мәндік-ұстанымдық деңгейде қолдану қажет екенін ескертеді [3, 42]. Сол секілді терминология мәселесімен етене шұғылданып, қазақ терминологиясы ғылымының жетілуіне, дамуына зор үлес қосып жүрген ғалым Ш.Құрманбайұлы да, ұсынылған принциптерді зерделей отырып олардың толық қағидат сипатына келмейтін, қағидат шеңберіне сыймайтын не жетпейтін тұстарын көрсете отырып былайша ой түйген: «...ұсынылған қағидаттардың ішінен 3, 4, 5 – қағидаттарды терминология дамуының негізгі қағидаттарының қатарына қосуға болады деп санаймыз. Ал қалған (1, 2, 6, 7, 8, 9, 10, 11) пункттерде аталып көрсетілген мәселелер терминологияны дамытуда, жетілдіруде жалпы басшылыққа алынып, негізгі қағидаттарды жүзеге асыруға бағытталған терминологиялық жұмыстарды жүргізу кезінде ескерілуге тиіс. Дәлірек айтқанда, академик Ә.Қайдар жеке қағидат ретінде көрсеткен мәселелердің бірқатарын терминологиялық қызметке басшылық жасаудың тиімді жолдары, терминологиялық жұмыстарды республика көлемінде үйлестіру мен ұйымдастырудың тетігі ретінде тану

керек те, енді бірқатарын термин шығармалығын дамытудың әдіс-тәсілдері деп білген орынды болар деген ойдамыз» [3, 248].

Қорытынды. Тіл – тек қарым қатынас құралы емес, этностың рухани мәдениеттің жасаушы, сақтаушы, әрі сабақтастырушы құрал [4, 7] дегендей, ұлттың руханиятын асырар арынды көзі ғылым екендігін өз тарапымыздан қоса айтамыз. Академик Қайдаровтың Тәуелсіздік алған сәтте ұлттық терминологияның жаңа леппен қадам басып дамуына қозғау салғанын жоғары бағалаймыз. XX ғасырдың басында алғаш болып Ақмет Байтұрсынұлы іргесін қалаған ұлттық терминологияның қағидаттарын негізге ала отырып, кеңестік кезеңде халықаралық сипаттағы терминология ұстанымдарымен үндестіріле дайындалған Құдайберген Жұбановтың қағидаттарын ескере келе өзіндік сипаттағы жаңаша он бір принцип ұсынуы Тәуелсіз Қазақстан терминологиясының дамуына серпіліс бергені де сөзсіз.

Қоғамдық-саяси өзгерістер орын алған XX ғасыр аяғында кеңес үкіметі күйреген кезде тілдің мәселесін қоғамда орынды көтеріп, мемлекеттік тілімізді жетілдіру мен дамытудағы саяси-практикалық қадамдарды көрсете білгені анық. Академик Ә.Қайдаров «Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас» еңбегінде Тәуелсіз Қазақстан жағдайында қандай іс-қимылдар жасау қажет, қандай жұмыс бағыттарын ұстануымыз керек деген өзекті сауалдарға өзіндік жауаптар беруге ұмтылды, бастамашы болды. Ғалым дер кезінде Қазақ терминологиясын дамытудың, терминологиялық жұмыстардың өзіндік стратегиялық жоспарын құруға дайындады десе де болады.

Кейінгі жылдарда ғалым ұсынған ҚР Мемлекеттік тіл комитетін құру, Мемтерминком, ғылыми-практикалық орталықтар жұмысын жолға қою, реттесу, мәртсбе беру жұмыстары жүзеге асты. Қазақ тілінің терминдік қорын жасауда ғылыми әлеуетті күшейту, заман жетістігі компьютер техникасы мен автоматтандырлығын тәсілдерді кеңінен қолдану ісі де жүйелі қолға алынды. Белгілі ғалым С.Әлісжан көрсеткенінде: «Тәуелсіздік жылдарында тілмен бірге тіл білімі де түлегені анық» [5, 2]. Тәуелсіздік жылдарында Үкімет пен ғылыми қауымдастық атқарған жаңашыл бағыттар Ә.Қайдаров ұсынған қағидаттарынан ой сабақтады.

Ғалым ұсынған принциптердің барлығы бірдей нақты терминологиялық қағидат шеңберіне, талаптарына сайма-сай келе бермейді деген ғалым Ш.Құрманбайұлының пікірімен келісеміз [6, 46]. Ұсынылған он бір қағидаттың басым бөлігі іштей бірін бірі қайталап, жалпылама сипатта кеткен тұстарын, мақсатты түрдегі ғылыми-публицистикалық сарынын аңғардық.

Бүгінгі таңда ғалымдар шоғыры мен мемлекеттік органдар тарпынан қыруар еңбектер атқарылып терминдерді тізіп, сөздік құрау жұмысы үздіксіз жүргізіліп келеді. «Тілдегі сөздерді қаттап, реттеп, мағынасын түсіндіріп жүйелеудің өзі тіл атаулының өзін-өзі сақтап қалу үшін жасалған қадамы, амалы», - деген Б.Момынованың сөзі осы тұста бұл жұмыстың өзектілігін аша түседі [7, 31].

Жалпы Ә.Қайдаровтың «Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас» деген шағын кітапшасы өз мақсатына толық жеткен еңбек. Ғалымның ұсынған қағидаттары жалпы терминологиялық жұмыстарды үйлестіруде, тіл саясатын жүргізу мәселесінде түрткі болды, термин шығармашылығын өрбітті, ғалымның түпкі ойлары, ғылыми тұжырымдары негізге алынып практикалық жұмыстардың жүргізілуіне жол ашты.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Қайдаров, Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас [Текст] / Ә. Қайдаров – Алматы: Рауан, 1993. – 43 б.

2 Айтбайұлы, Ө. Терминжасамның қайсыбір қалтарыстары [Текст] / Ө. Айтбайұлы // Терминология: теория және тәжірибе. – Астана, 2001.

3 Айтбайұлы, Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері [Текст] / Ө. Айтбайұлы – Алматы: Арыс, 2007. – 624 б.

4 Уәли, Н., Қыдырбаев, Ө. Қазақ тілі сөз мәдениеті [Текст] / Н. Уәли, Ө., Қыдырбаев – Алматы: Мектеп, 2006. – 266 б.

5 Әлісжан, С.К. Қазақ терминологиясының даму белестері [Электронды ресурс] / С.К. Әлісжан – Астана: Назарбаев университеті, 2016.
<https://nur.nu.edu.kz/server/api/core/bitstreams/8f139116-a40a-4931-ac1c-0331ee76a2b7/content>

6 Құрманбайұлы, Ш.Қ. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография [Текст] / Ш.Қ. Құрманбайұлы – Алматы: Сардар, 2014. – 928 б.

7 Момынова, Б. Қазақ лексикографиясына арналған зерттеулердің қалыптасуы мен дамуы [Текст] / Б. Момынова // Тілтаным. – 2015. – №1.

REFERENCES

1 Kajdarov, A. Kazakh terminologijasynda zhanasha kozkaras [A new approach to Kazakh terminology]. Almaty: Rauan, (1993): 43 b. – (in Kaz)

2 Ajtbajuly, O. Terminzhasamnyn kajsybir kaltarystary [Some pockets of Terminzhasam]. Terminologija: teorija zhane tazhiribe. – Astana, (2001): – (in Kaz)

3 Ajtbajuly, O. Kazakh til biliminin maseleleri [Kazakh language of speech culture]. Almaty: Arys, (2007): 624 b. – (in Kaz)

4 Uali, N., Kudyrbayev, O. Kazakh tili soz madenieti [Tekst]. Almaty: Mektep, (2006): 266 b. – (in Kaz)

5 Alizshan, S.K. Kazakh terminologijasynda damu belesteri [development of Kazakh terminology]. Astana: Nazarbaev universiteti, (2016): – (in Kaz)

<https://nur.nu.edu.kz/server/api/core/bitstreams/8f139116-a40a-4931-ac1c-0331ee76a2b7/content>

6 Kurmanbajuly, Sh.K. Kazakh terminologijasy: zertteuler, okulyk, sozdik, bibliografija [Kazakh terminology: research, textbook, dictionary, bibliography]. Almaty: Sardar, (2014): 928 b. – (in Kaz)

7 Momynova, B. Kazak leksikografijasynda arналған zertteulerdin kalypтasuy men damuy [Formation and development of research on Kazakh lexicography]: Tiltanym, (2015): №1. – (in Kaz)

Абдұлманов Алтынбек Абуталиевич^{*1}

Кандидат филологических наук, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Республика Казахстан, 090000, г. Уральск, проспект Н. Назарбаева, 194, altynbek10@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3448-7251

АБДУАЛИ КАЙДАРОВ И КАЗАХСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ

Аннотация. В данной статье проводится углублённый анализ научных принципов, изложенных в труде доктора филологических наук, академика Абдуали Кайдарова «Новый взгляд на казахскую терминологию», опубликованном в 1993 году. В период обретения независимости, когда национальная языковая политика вступила в новый этап, остро встал вопрос систематизации, стандартизации и научного обоснования казахской терминологии. В этом контексте предложенные А. Кайдаровым одиннадцать принципов стали важным шагом к реформированию терминологической сферы. Целью настоящего исследования является теоретическое осмысление данных принципов, раскрытие их методологического значения, определение их роли в развитии

национального терминовтвора, а также выявление их влияния на современную государственную языковую и терминологическую политику.

Для достижения данной цели были определены следующие задачи: во-первых, содержательный анализ и систематизация одиннадцати принципов, сформулированных А. Кайдаровым; во-вторых, установление преемственности этих принципов с предыдущими научными подходами; в-третьих, выявление их значения в организации терминологической работы; и, наконец, рассмотрение мнений и откликов научного сообщества на предложенные положения, с приведением конкретных примеров.

В процессе исследования использовались различные научные методы. Сравнительный метод применялся для сопоставления принципов Кайдарова с ранее существовавшими теоретическими установками в терминологии. Содержательный (контент-) анализ позволил выявить и систематизировать основные идеи, представленные в труде «Новый взгляд на казахскую терминологию». Для структурирования и интерпретации принципов были задействованы методы обобщения и систематизации. Историко-научный подход использовался с целью оценки роли и значения данных принципов в контексте становления казахской терминологической науки в постсоветский период.

В статье подробно рассматривается содержание каждого из предложенных принципов, проводится их анализ с точки зрения практической значимости и применимости в координации терминологических процессов. Подчеркивается, что предложенные положения тесно связаны с более широкими вопросами развития национального языка и реализации государственной языковой политики. Особое внимание уделяется своевременности постановки проблем терминологии А. Кайдаровым, его вкладу в формирование научной базы и методологических ориентиров для последующих исследований, а также влиянию на деятельность Государственной терминологической комиссии.

Кроме того, в статье отмечается, что принципы Кайдарова вызвали широкий отклик в научной среде, были предметом как поддержки, так и критики. В частности, видные ученые, такие как Әмірзақ Айтбаев и Шерубай Құрманбайұлы, высоко оценили научную обоснованность этих принципов, одновременно высказывая конструктивные замечания по отдельным аспектам. Это позволило обеспечить всесторонний и объективный анализ предлагаемого подхода. В результате установлено, что труд А. Кайдарова сыграл векторобразующую роль в становлении и развитии национальной терминологии, сохраняя свою актуальность и в современных условиях.

Ключевые слова. Принцип, терминология, казахский язык, международные термины, альтернативный термин, терминообразование, опора на язык

Abdulmanov Altynbek Abutalievich^{*1}

Candidate of philological Sciences, West Kazakhstan innovation and Technology University,
Republic of Kazakhstan, 090000, Uralsk, N. Nazarbayev Ave., 194, altynbek10@mail.ru,
ORCID ID: 0000-0003-3448-7251

ABDUALI KAI DAROV AND KAZAKH TERMINOLOGY

Abstract. This article provides an in-depth analysis of the scientific principles outlined in the work "A New Perspective on Kazakh Terminology" by Doctor of Philological Sciences, academician Abduali Kaidar, published in 1993. During the early years of Kazakhstan's independence, national language policy entered a new phase, necessitating the systematization, standardization, and scientific grounding of Kazakh terminology. In this context, the eleven

principles proposed by A. Kaidar marked a significant step toward the reform of terminological studies. The primary objective of this study is to examine the theoretical foundations of these principles, uncover their methodological relevance, determine their role in the development of national term formation, and assess their impact on contemporary language and terminology policy in Kazakhstan.

To achieve this goal, several research tasks were identified: first, to analyze and systematize the eleven principles formulated by Kaidar; second, to establish the continuity of these principles with earlier theoretical approaches in terminology; third, to determine their significance in coordinating terminological activities; and finally, to present and evaluate scholarly responses and critiques regarding these principles through concrete examples.

A range of scholarly methods was applied in the study. The comparative method was used to juxtapose Kaidar's principles with earlier theoretical terminological frameworks. Content analysis was employed to extract and systematize the key ideas of the work "A New Perspective on Kazakh Terminology". To structure and interpret the principles, synthesis and systematization methods were utilized. The historical-scientific method was applied to assess the role and importance of these principles within the development of Kazakh terminological science in the post-Soviet period.

The article provides a detailed examination of each of the proposed principles, analyzing their practical relevance and their applicability in coordinating terminological work. It emphasizes that these principles are closely linked with broader issues of national language development and the implementation of state language policy. Special attention is paid to Kaidar's timely contribution to raising the issue of terminology, his role in shaping the scientific foundation and methodological direction for subsequent research, and his influence on the work of the State Terminology Commission.

Additionally, the article notes that Kaidar's principles sparked diverse reactions within the academic community and were the subject of both support and constructive criticism. Prominent scholars such as Ömirzaq Aitbayev and Sherubay Qurmanbayuly acknowledged the scientific validity of the proposed framework while offering insightful critiques of specific aspects. This diversity of perspectives contributes to a well-rounded and objective analysis of Kaidar's approach. Ultimately, the study concludes that A. Kaidar's work played a vector-forming role in the establishment and development of national terminology and remains relevant in the current linguistic landscape.

Key words. Principle, terminology, Kazakh language, international terms, alternative term, term formation, language-based approach.